

Ю. П. Коваленко (Київ)

Я був солдатом у сорок першому

Розповідається про важкий початковий період війни проти фашистських загарбників на території України, наводяться нові факти, що свідчать про героїзм, мужність і стійкість радянських людей.

Війну з німецько-фашистськими загарбниками мені довелося зустріти 22 червня 1941 р. на кордоні на р. Прут. Був я тоді заступником командира 180-го окремого зенітно-артилерійського дивізіону 164-ї стрілецької дивізії, яка спочатку входила до складу 12-ї армії генерала П. Г. Понеділіна, а з 27 червня — 18-ї армії генерала А. К. Смирнова. Командний склад штабу цієї армії сформувався із воєначальників Харківського військового округу, яким перед війною й командував генерал-лейтенант А. К. Смирнов. У жовтні 1941 р. під час прориву з оточення командарм, командуючий артилерією армії генерал-майор О. С. Титов, члени Військової ради армії дивізійний комісар Т. Л. Ніколаєв, бригадний комісар А. М. Миронов, начальник політвідділу армії бригадний комісар П. П. Міркін загинули в бою. Генерал А. К. Смирнов був посмертно нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня.

Важким був для нас початковий період війни. Наша 164-а стрілецька дивізія, якою спочатку командував полковник А. Н. Червинський, а з вересня 1941 р. — підполковник В. Я. Владимиров, з боями відходила протягом липня — жовтня від кордону до Донбасу.

З 22-го червня по 6-е липня дивізія міцно утримувала оборону на кордоні, і лише через загрозу оточення ми вимушені були відступати з боями, згідно з наказом командарма 18-ї армії, у напрямку на м. Хотин та м. Кам'янець-Подільський. Успіх тривалої нашої оборони з 22 червня по 6 липня 1941 р. на рубежі: справа — Тарасовці, Новоселиця, Герца, зліва включно — Ліпкани, що на південний схід від м. Чернівці, по р. Прут, очевидно, є наслідком того, що дивізія ще 16 червня відповідно до наказу командуючого Київським особливим військовим округом генерал-полковника М. П. Кирпоноса прибула в свій район з метою прикриття кордону на випадок війни. Проте позицій на вказаному рубежі не займала. Розташована вона була в лісі та по гаях. В денний час її особовий склад проводив звичайні військові заняття, а у нічний — виконував інженерні роботи по риттю окопів, траншей та позицій для гармат, мінометів, кулеметів на самому кордоні. Перед світанком все це маскувалося.

А коли надійшов наказ з 21 на 22 червня зайняти оборону на своїх рубежах, підрозділи дивізії, не зволікаючи часу, швидко зайняли свої позиції.

Бойові дії на нашій ділянці почалися на світанку 22 червня. Однак великих успіхів в перший день війни на лівому березі р. Прут гітлерівці не змогли досягти. Їхні часті атаки розбивалися об стійкість і мужність прикордонників та бійців наших частин, які зайняли свої рубежі оборони на кордоні у ту зловісну ніч. Найзапекліші бої зав'язалися поблизу Ліпкан за залізничний міст на стикку з нашим лівим сусідом —

176-ю стрілецькою дивізією 9-ї армії — та на правому фланзі в районі Герца і Новоселиця на стику з 60-ю гірсько-стрілецькою дивізією 17-го стрілецького корпусу.

Однак ворогу вдалося у першій половині дня війни за допомогою сильної артпідготовки і бомбових ударів прорватися через нашу оборону і вийти на підступи до Новоселиці. До речі, тут утримувала оборону й невеличка група прикордонників, яка потрапила в оточення. За допомогою танкістів 39-ї танкової дивізії 16-го мехкорпусу генерала А. Д. Соколова при вдалій взаємодії із захисниками цього рубежу загарбників, що прорвалися, було знищено, і кордон на цій ділянці фронту до кінця дня було поновлено. Та ворог продовжував свої атаки. І все ж нашим військам вдалося на цьому рубежі їх відбити.

В районі Хотина гітлерівці скинули повітряний десант, переодягнувши його у форму радянської міліції та червоноармійців. Десантники мали намір захопити переправу через р. Дністер біля Хотина. Та нам удалося з допомогою місцевого населення виловити і знешкодити всіх переодягнених ворогів.

В боях на цих рубежах відзначилося багато бійців та командирів нашої армії, в тому числі і з нашої дивізії, 60-ї гірсько-стрілецької дивізії (гсд), 4-ї окремої протитанкової винищувальної артбригади полковника М. І. Неделіна, 16-го мехкорпусу та інших частин. Це, наприклад, командир гармати 358-го гірсько-стрілецького полку сержант П. Е. Яковлев, який першим вступив у нерівний поєдинок з ворожими танками і підбив два з них. Коли сержанта було тяжко поранено, на його місце став буковинець рядовий В. В. Юрчук, котрий підбив ще один танк і два бронетранспортери. В цьому бою брали участь й інші артилеристи. Ворожа атака танків та піхоти була відбита. На полі бою залишилося п'ять підбитих танків, чотири бронетранспортери і багато вбитих солдатів ворога. Противник зазнав чималих втрат у живій силі та техніці. Але багато полягло й наших воїнів.

На р. Дністер відхід нашої дивізії по понтонному мосту біля Хотина прикривали бійці стрілецької роти лейтенанта П. Романенка з 144-го окремого розвідувального батальйону під командуванням капітана А. А. Свиридова, нині генерала, Героя Радянського Союзу. Бійці роти, з яких мало хто залишився живим, стримували шалений натиск румунських частин, які прагнули захопити переправи...

26-го липня під Ольгополем дивізія разом із сусідніми підрозділами завдала сильного контрудару по наступаючих ворожих військах у напрямку Кодима — Балта на півночі Одеської області. Противник зазнав великих втрат й відновив наступ тільки після перегрупування своїх сил. 3-го серпня дивізія вела бій за місто Первомайськ, а 5 і 6 серпня тримала оборону під містом Вознесенськом, охороняючи залізничний міст через річку Південний Буг. Гітлерівці постійно намагалися зривати організований відхід наших частин, оточуючи або напівоточуючи їх. У районі станції Грейгово (за кілька десятків кілометрів на північний схід від Миколаєва) 15 серпня частина військ 18-ї армії потрапила у напівоточення. Проте їм вдалося вийти з нього, завдавши при цьому великих втрат ворогові. Хоча й наші втрати були великими. При підході до річки Інгулець танки моторизованої дивізії «Адольф Гітлер», які прорвалися на стику 18-ї та 9-ї наших армій, 17 серпня знову перерізали нам шлях біля ст. Снігурівки і замкнули кільце оточення. Завдяки рішучим діям бійців 96-ї гірсько-стрілецької дивізії полковника І. М. Шепетова та нашої авіації це кільце вдалося прорвати.

За вмиле керівництво бойовими діями частин дивізії та інших частин армії, а також за героїчні бойові подвиги по захопленню в нічному бою ст. Грейгово, успішні бої за ст. Снігурівку та переправу через р. Інгулець, які сприяли виходу з кільця оточення багатьом частинам 18-ї і 9-ї армій, комдив 96-ї гсд полковник І. М. Шепетов був удо-

стоєний звання Героя Радянського Союзу та присвоєння звання — генерал-майор. Ми його на фронті називали «Комдив 96-ї проби»! І це був справжній народний герой. В тому ж бою уміло й сміливо керував нічними атаками бійців 209-го гірсько-стрілецького полку 96-ї гсд щойно призначений на посаду командира цього полку старший лейтенант Т. А. Нікітенко. Він уміло використав дані своєї розвідки, уточнивши напрямки удару по ворогу силами своїх підрозділів. Незважаючи на впертий опір гітлерівців, до ранку наступного дня полк штурмом оволодів ст. Грейгово.

Пригадую й сьогодні подробиці того бою. В одному селі надвечір на нас наступав ескадрон угорців, підтримуваний легкими танками. Ми зустріли їх сильним вогнем. На полі бою залишилися лежати десятки вершників. Наші артилеристи з 45-міліметрових протитанкових гармат в упор розстріляли три броньовані машини, які прорвалися в село, ще одну — підбили піхотинці пляшками з пальною рідиною. Коли стемніло, ворожі танки ми підпалили й почали вихід з оточення. 18 серпня вийшли на переправу через Дніпро у районі Північних Каїр і Качкарівки. Переправившись на лівий берег Дніпра, зайняли оборону в плавнях у районі Велика Лепетиха, Верхній Рогачик, Кам'янка-Дніпровська. Фронт дивізії витягнувся на 60 км. В одному нічному бою полк майора А. А. Свиридова розгромив румунську бригаду, яка переправилася на лівий берег. Навіть важко передати словами, як окрилила всіх нас у той важкий час ця перемога.

Вміло і відважно у ту пору вели бої бійці нашої зенітної батареї під командуванням старшого лейтенанта Г. Желтанова. Вони збили кілька ворожих стервятників, вели прицільний вогонь по наземних цілях. Комбат був нагороджений орденом Червоного Прапора. На жаль, Желтанов невдовзі загинув у Донбасі.

Часто у тилу ворога з'являвся відважний розвідник Олексій Пагін, завдаючи ворогові великої шкоди своїми рейдами. Герой загинув в одному з нічних боїв.

З отаких невеликих перемог і подвигів наших бійців, неминучих жертв кувалася наша майбутня перемога, до якої тоді, на початку осені 1941 р. було ще ой як далеко.

27 вересня наша дивізія брала участь у наступальних боях, в ході яких визволила Малу Білозірку та інші села Запорізької області. Тоді вперше на нашому Південному фронті були використані гвардійські реактивні міномети — «Катюші».

Залп цієї могутньої на той час зброї, якою була укомплектована група майора Воеводіна (так тоді йменувався підрозділ гвардійських мінометів, підпорядкований командуванню Південного фронту), було дано приблизно в другій половині дня 27 вересня 1941 р. в районі Малої Білозірки. Після цього залпу горіла земля, плавалося залізо, каміння (тому що в перші дні війни «Катюші» мали на озброєнні переважно тільки термітні заряди). Від цього жаху німці залишили зайнятий ними рубіж і бігли близько п'яти кілометрів на попередній рубіж оборони. Але й наші наступаючі підрозділи, побачивши теж вперше таке вогняне пекло, відійшли назад на кілька сот метрів... Після цього випадку гітлерівське командування групи «Південь» кілька разів скидало з літаків листівки, в яких писалося, приміром, таке: «Коли ви, росіяни, будете використовувати й далі адську зброю, то ми застосуємо гази». Але це було лише залякування.

На початку жовтня 1941 р. 1-а німецька танкова група генерал-полковника фон Клейста, форсувавши Дніпро в районі Запоріжжя і прорвавши оборону на ділянці 12-ї армії в районі Оріхового, завдала удару у південно-східному напрямку на Бердянськ у тил 18-ї та 9-ї армій Південного фронту. З півдня з Херсона на Мелітополь та Маріуполь наступали 11-а німецька та 3-я румунська армії. Чимало частин 18-ї армії ударом ворожих танків були роз'єднані в районі Токмака,

Чернігівки, Куйбишева і відрізані від своїх тилів. У бою під Верхнім Токмаком та Чернігівкою роз'єднана була й наша 164-а стрілецька дивізія, яка одержала запізнений наказ штабу фронту відійти на схід. Невеликими групами, найбільша серед яких налічувала чоловік 200 разом з командиром та штабом дивізії, ми з боями виходили з оточення. До нас звідусіль приєднувалися бійці. Пригадую, зібralися ми у балці, що знаходилася на південь від Попівки-Олексіївки кілометрів за 10—12. Довкола чули кулеметні та гарматні постріли, і не знали в ту мить, що робити...

Я зголосився взяти з собою кількох сміливців. Сіли ми у кузов півторатонки і поїхали на звуки стрілянини в бік Попівки-Олексіївки. Недавно тут був кровопролитний бій, і ми бачили багатьох загиблих наших воїнів. Але не менше було й полеглих гітлерівців. Горіли автомашины, завмерла бойова техніка. Тяжко було все це бачити. Були ми в досить скрутному становищі. Просуваючись, трималися впадини річки Кільтичії. Раптом нас обстріляв з гармати ворожий танк. На щастя, промахнувся. Я наказав водієві Міміншвілі гнати автомашину зигзагами. Мабуть, це і врятувало нас. Сховалися у вибалку. Кільтичія була тут мілководною, але з трясовиною. Тут же стояло багато наших вантажних та легкових автомашин і підвід, які потрапили у міцні пазурі трясовини. Наші бійці і командири переходили річку вброд і одразу вступали в бій з ворогом, який насадив. З невеликого підвищення, яке тут утворювала місцевість, нам було добре видно поле бою перед Попівкою.

У тому бою, як ми дізналися, й загинув генерал А. К. Смирнов. Про долю командуючого артилерією армії генерал-майора О. С. Титова я довідався пізніше у повоєнні роки. Ось як розгорталися тоді події. Всюди передоше. За свідченням командира 4-ї винищувально-протитанкової артбригади полковника М. І. Неделіна (після війни — головний маршал артилерії), генерал Титов біля однієї з гармат прямою наводкою стріляв по танках ворога. Його поранило в руку. Зробили перев'язку. На біль не скаржився, навіть вигляду не подавав, що поранений. Намічалася нічна атака, щоб прорвати кільце ворожого оточення. Разом з частинами повинен був виходити й штаб армії, однак, чомусь забарився. Титов, стурбований таким ходом подій, вирішив повернутися в штаб армії, щоб з'ясувати причину затримки... Він поспішав на командний пункт. А кільце оточення все стискалося. Біля Водяного Титов побачив ворожу колону. Він взяв на себе командування зенітною батареєю, яка була поблизу. Ворог мав величезну перевагу у живій силі та техніці. Та генерал знав на що йде: відвернути сили ворога на себе і тим допомогти штабу вирватися з оточення. З-за палаючих скірт поповзли ворожі танки. Нерівний поєдинок ставав все важчим. З усіх боків насадили танки і піхота ворога. Та генерал Титов продовжував вказувати цілі, а зенітники знищували їх. Коли бійців залишилося зовсім мало, за навідника став генерал. Лише після величезного залпу важкої артилерії ворога замовкла остання наша гармата, біля неї лежав генерал-герой.

Неподалік на чолі з групою штабних офіцерів бився генерал С. К. Горюнов. Він бачив, як безстрашно і точно вела вогонь батарея. Невдовзі йому доповіли, що генерал О. С. Титов убитий.

Героїчна боротьба зенітників на чолі з О. С. Титовим допомогла генералам С. К. Горюнову і В. Я. Колпакчі вивести штаб і поставити його на чолі діючих військ армії. Після виходу з оточення в Донбас генерал В. Я. Колпакчі став командуючим 18-ї армії. Відомо, що на батареї разом з генералом О. С. Титовим загинули капітан А. А. Мазін, червоноармійці Н. В. Костак, С. С. Кондрашов, А. П. Терентьєв та інші...

Будучи глибоко впевненим у нашій перемозі, генерал А. К. Смирнов писав дружині: «Я вірю, що, незважаючи на великі труднощі і наш

відхід, ми розіб'ємо гітлерівську сволоту» *. В остаточну нашу перемогу вірили ми всі, і віра ця надавала нам сил.

Трагічний день 8 жовтня 1941 р. я пам'ятаю у всіх деталях. На землю впали сутінки. Провівши спостереження місцевості і те, як гітлерівці обстрілюють з мінометів та гармат місце переправи наших військ через Кільтицю, я зробив висновок, що суцільної оборони в кільці оточення у ворога поки що немає. З цим я повернувся в основну групу і доповів комдиву В. Я. Владимирову про все, що вдалося розвідати. Разом з тим я заявив йому і присутнім, що коли ми сьогодні вночі не вирвемося з оточення, то завтра буде пізно... Тут же вирішили не втрачати часу і під прикриттям темноти прорватися. За наказом комдива вишикувалися в колону, в голові якої було кілька десятків солдатів і офіцерів. З полуторкою попереду був я з 12 бійцями. Було темно, рухалися тихо. Пройшли кілька кілометрів. Раптом перед нами здійнялася шалена стрілянина з автоматів, мінометів, гармат. Зав'язався бій не на життя, а на смерть. Ми вирішили йти тільки вперед. Забачивши, що наш передовий загін нарвався на ворожу охорону, комдив із штабом вирішили шукати інше місце для виходу з оточення. Але й вони нашоствхнулися на заслін і вступили в нерівний бій. З оточення виходили невеликими групами і поодинці. Знаю, що комдив В. Я. Владимиров дістався до своїх у Донбасі аж через півмісяця. Був він у цивільному одязі з торбиною через плече...

Той нічний бій в Олексіївці я запам'ятав назавжди. Село було забите бойовою технікою, очевидно, розбитою авіацією та ворожими танками. Із села ми пішли вздовж р. Берди і на ранок 9 жовтня в районі села Захарівки з'єдналися з іншими нашими такими ж роздрібленими групами і ще багато днів виходили з оточення. Вдень переховувалися в лісі і гаях, вели розвідку, а в нічний час продовжували вихід з оточення...

Після виходу з оточення уже в складі 99-ї Червонопрапорної стрілецької дивізії 37-ї армії наша група з 164-ї стрілецької дивізії продовжувала битися проти ворога у листопаді 1941 р. під Ростовом... Це були найважчі дні війни.

Одержано 15.07.91

Рассказывается о тяжелом начальном периоде войны против фашистских захватчиков на территории Украины, приводятся новые факты, свидетельствующие о героизме, мужестве и стойкости советских людей.

* Прапор комунізму (орган Куйбишевського райкому Компартії України Запорізької області).— 1974.— 3 жовт.